

FRITZ János
PhD-hallgató
Pécsi Tudományegyetem,
Interdiszciplináris Doktori Iskola,
Pécs

PhD student
University of Pécs
Doctoral School of Interdisciplinary
Pécs, Hungary
email: fritz.janos.adam@gmail.com

**A LENGYELKÉRDÉS A II. VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI
NÉMET AGRÁRPOLITIKAI ISKOLA SZEMSZÖGÉBŐL**

*THE POLISH ISSUE FROM THE PERSPECTIVE OF THE
GERMAN AGRICULTURAL POLITICAL SCHOOL BEFORE
THE WORLD WAR TWO*

ABSTRACT

The purpose of the study is to trace the standpoint of the German agricultural political school in connection with the Polish issue, with special regard to the East Elbian provinces. This school was born in the debate "agrarian state" versus "industrial state", had reform conservative and national political groundings and exerted a strong influence on the public at the time. Since education did not seem to settle the issue of nationalities, settlings were considered to be the solution. From this perspective, the settlings of Posen played the key-role, which began in 1886 aiming to neutralize the Polish landowning nobility, which was regarded as the arch-enemy. But the action was only partly successful, because the Polish organised themselves, too. From this point on, pulling down the large German estates in an "organic" way became a slogan, which was all the more so stressed as these estates built on employing Polish swagmen. After 1918, the enforced corrections of frontier, the birth of the independent Poland, the competition of cheap Polish grain all urged the settlings in the regions next to the border. This

was inspired mainly by thy fear that these areas could be lost because of the intensive rural exodus and by the higher Polish fertility indices. Therefore, during the economic crises due the abuses of "Eastern Help" a lot of people would rather divide up completely the East Elbian large estates, which would have meant stepping on the way of the Easter European land reforms, so much condemned until then.. At the beginning of the 1930s – under the impact of soviet collectivizations – the settlings gained a great impetus once again for the last time. Although the settling-project lost from its significance after 1933 – together with the agricultural political school itself also being pushed into the background – the image of enemy in connection with the Polish was exaggerated to a greater extent than ever before.

Kulcsszavak: nemzetpolitika, szociálpolitika, vidéki elvándorlás, telepítés, járadékbirtok, "szociális létra megmászása", "újnemesség"

Keywords: national policy, social policy, rural exodus, settling, rent holding, climbing the "social ladder", "new nobility"

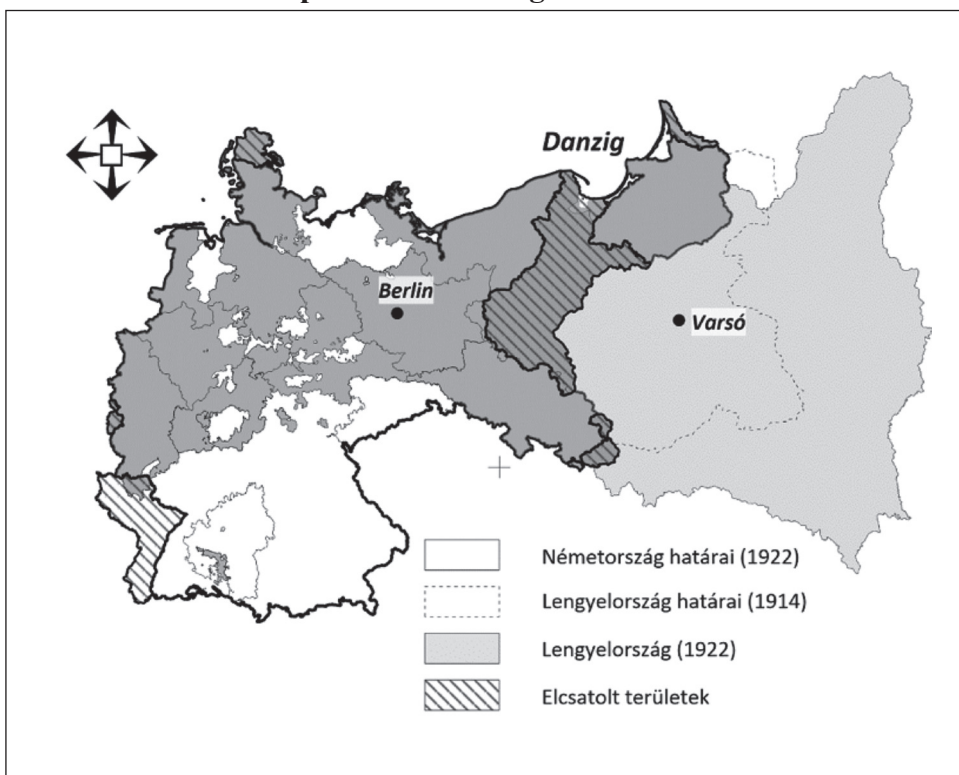
1. Bevezetés

Bár jelen tanulmány szerzője alapvetően az agrártörténetet műveli, ezzel az írással megpróbál némileg kimerészkedni a kül- és kisebbségpolitika vizeire. Ennek oka, hogy a kutatások központjában a két háború közötti német agrárpolitika áll, amelyre a vizsgált korszakban nemzetpolitika nyomta rá nagyban bélyegét, ami nagyrészt a lengyelkérdéssel esett egybe. Meghúzva a tudományos kereteket, Czettler Jenő, a két háború közti korszak meghatározó mezőgazdasági szociálpolitikusa szerint¹, míg a franciáknál és az angolszászoknál az agrárszociológiai irány dominált, addig a németeknél az agrárpolitikai. Ez abból is adódott – hivatkozhatunk itt Friedrich Lütge-re² –, hogy sok kis 18. századi német fejedelemség számára, mivel hiányoztak a nagy hatalmi politika folytatásához az eszközök, így egyedül az agrárpolitika jelentette azt a területet, ahol a fejedelem eljátszhatta népének atyja szerepét. Később a 19. század végétől megszorodó „Agrarpolitik” című kötetek szerzői ugyancsak a nemzetgazdasági szintre helyezték a hangsúlyt, az „organikus fejlődés” mellett érvelve.

Tehát a téma az lenne, hogy a korban Magyarországon is oly népszerű reformkonzervatív agrárpolitikai irány hogyan látta a lengyeleket? Ezzel kapcsolatban hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy abban az országban, ahol a közgazdaságtan helyett következetesen a nemzetgazdaságtan („Nationalökonomie”) kifejezést használták, sok tekintetben az ő tanaiak szolgáltatták a tudományos argumentációt a lengyelpolitika megalapozásához.

A módszertant ehhez a Német Történelmi Iskola³ adta, amely az általános törvényszerűségeket kutató angol klasszikus közgazdaságtant bírálva megkérdőjelezte a deduktív módszer kizárólagos használatát és hangsúlyozta a történeti és statisztikai tárgyalásmód szükségességét. A nemzetek és a társadalmak individualitása talaján álló Német Történelmi Iskola kulcsszavai az organicizmus, a fejlődés és az egyediség voltak.⁴ A nemzetpolitika e kontextusban azt jelentette, hogy ahogyan Magyarországon a maga idejében Kossuth Lajos a nemzeti függetlenség zálogát az önálló hazai iparban látta, úgy a németeknél a frissen kivívott nemzeti egység szempontjából hasonló funkciót töltött be a mezőgazdaság és a parasztság. A Friedrich List-i gazdaságpolitikával felvértezett második birodalomban a nemzetállami jövőre nézve a legtöbb veszélyt mindig is a lengyelek részéről vizionálták.

1. térkép: Határváltozások 1918 után
Map 1. Border changes after 1918

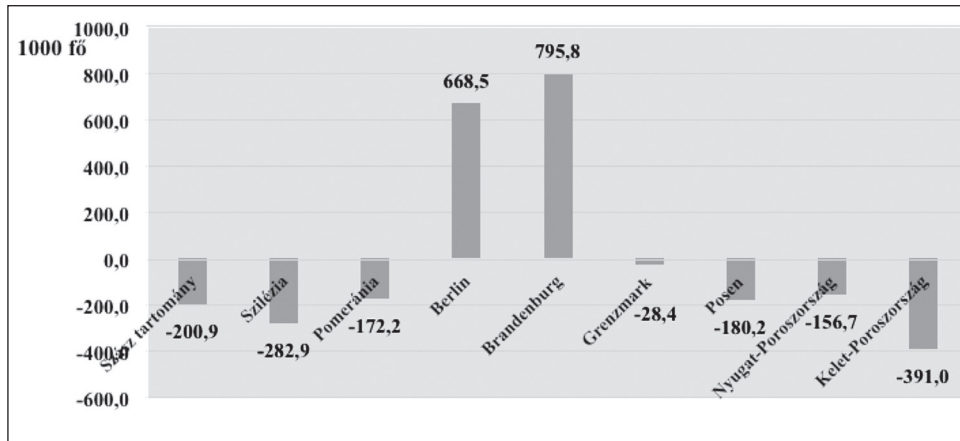
Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/historical-gis-files>
 alapján saját szerkesztés

Az ezen a nyomtávon haladó agrárpolitikai iskola, amely a felülről jövő reformok szellemében kívánta a vidéki struktúrákat megerősíteni, a gabonaválság időszakának „agrárállam”– „ipari állam” vitáiból, valamint a szociáldemokrácia-ellenes küzdelmekből kristályosodott ki. Az iskola világképét alapvetően két dimenzió határozta meg: a nemzetpolitikai és a társadalompolitikai aspektus. Ezek közül mindent az elsőnek rendeltek alá, a második csak az alátámasztást szolgálta. Sokak számára talán szélmalomharcnak tűnhet a parasztság feltámasztására tett kísérlet, ám sok minden csak ebből a szempontból érhető meg. Így a lengyelekkel szembeni attitűd, valamint az, hogy a polgár szónak rossz csengése volt, lévén az iskola elsősorban az általa autentikusnak tekintett nemességnek és parasztságnak kívánt kedvezni. (Végső filozófiai megalapozását ez a felfogás Oswald Spenglernél nyerte el, aki ominózus művében, „A Nyugat alkonyában” a városi polgárról, mint „reziduális” elemről beszélt.⁵) Ezen beágyazottságból adódóan a „nemzeti sorskérdésekre” is a gyógyszer az agrárautarkióban, illetve helyi szinten a telepítésekben látták. Ezek közül a téma fontossága miatt inkább az utóbbival, a telepítésekkel kívánnék foglalkozni. Ennek állomásait szeretném összefoglalni a lengyelpolitika összefüggésében.

2. Elvándorlás, vidék kiürülése a kelet-elbai tartományokban

Ám mielőtt belemennénk a témába, hadd érintsek néhány kontextuális tényezőt! Talán célszerű a vidéki elvándorlással kezdeni, ami a korabeli konzervatív elit felfogásában a politikai robbanás veszélyét hordozta magában. Ezzel együtt Max Sering is – akiről később még sok szó lesz – a vidéki exodusért egyértelműen a kelet-elbai nagybirtokot tette felelőssé. Szerinte a jobbágyfelszabadításkor a parasztokból előbb „Landarbeiter”-t csináltak, majd utóbbiakat rákényszerítették a nagyvárosba való elvándorlásra, ahol ezek az emberek túlnyomórészt a nemzetközileg beágyazott, azaz „hazátlan” szociáldemokrácia révén illeszkedtek be a modern társadalomba. Erre mondta Hohenlohe-Schillingfürst kancellár a választójog reformja körüli harc lázában azt, hogy ha ez így folytatódik, akkor Németországból vagy köztársaság lesz, vagy árnyékmonarchia lesz, mint Anglia.⁶ (A vidéki exodus jelenségét egyébként statisztikailag a legalaposabban – a weimari köztársaság időszakára is kiterjedően – Peter Quante elemezte. Az 1933-ban publikált tanulmány körzetekre lebontva ismerteti a tendenciákat, valamint foglalkozik az erre vonatkozó elméletekkel is.⁷)

1. ábra: Elvándorlás a kelet-elbai tartományokból
Figure 1. The migration from the Eastelbian provinces

Forrás: Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach der Ergebnisse der Volkszählung 1933.

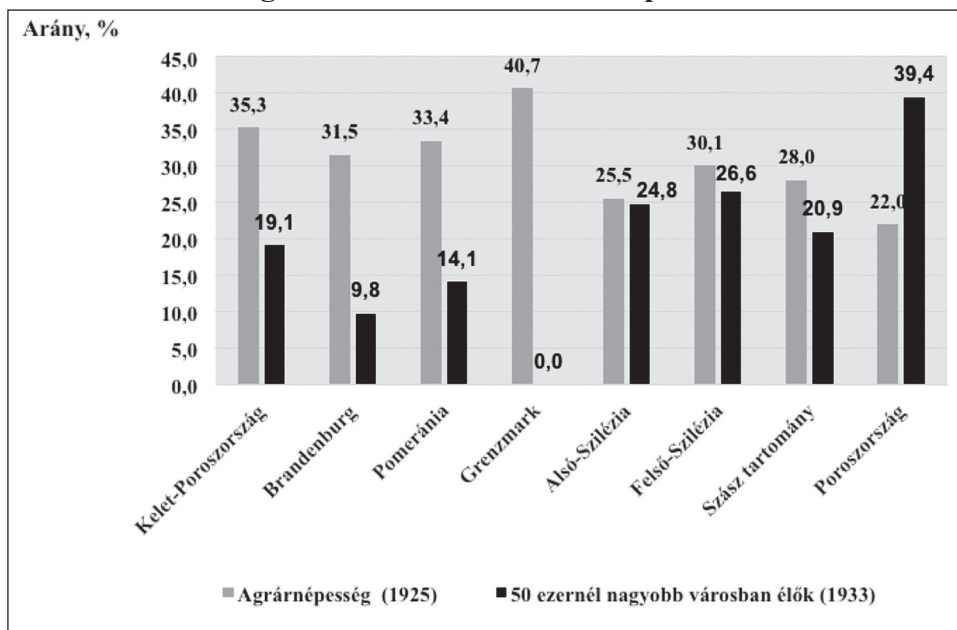
A másik gond az elvándorlással az volt, hogy a távozók helyét Keleten egyre inkább lengyelekkel töltötték be. Friedrich von Schwerin a poseni telepítési bizottság propagandarészlegének (GFK) vezetője szerint – amely akcióra később majd részletesebben kitérek – bár kétségtelen, hogy az „ipari állam” viszonyai között előbb-utóbb megindul a parasztok városba áramlása, ám arra kell törekedni, hogy az utóbbiak ne szlávok legyenek! Schwerin baltikumi példákra (Riga, Reval, Dorpat, Mitau, Libau) hivatkozva leszögezi, hogy ahol a német városoknak nincs meg az a paraszti hátszobjuk, ahonnan megfelelő népi utánpótlást kaphatnak, ott megváltozik az etnikai összetétel. Ez azért volt gond, mert a három balti tartományban (Lettland Livland, Kurland) a német elem – amelynek aránya összességében 6,9%-ot tett ki – főként a városokban koncentrált. Az említett városokban a 19. század utolsó éveiben már 16-26% között volt az észtek, lettek, szlávok hányada.⁸

Viszont a probléma éppen az volt, hogy a kelet-elbai tartományokban a parasztság jórészt még a preindusztriális időkben eltűnt és a jobbágyfelszabadítás során is csak kevesekből vált önálló parasztgazda. Ez a porosz állam szempontjából azért is jelentett problémát, mivel ha egy felemelkedő nagyhatalom szerepét akarta eljátszani, akkor szükségessé vált a különböző időpontokban uralma alá került tartományok⁹ homogenizálása. Bár ezen területek kulturálisan kétségtelenül a protestáns Észak-Németország részét

alkották, ám vidéki struktúrák tekintetében – értve ez alatt a nagy- és birtok, a városiak–vidéki, a németek–lengyelek az arányát – már nagy különbségek voltak. A megoldáshoz az elméletet Rodbertus adta, aki az agrárpolitikai iskolának is előfutára volt. Ennek lényege, hogy mivel a föld, mint termelési tényező – lévén nem szaporítható jószág – nem tőke, ezért nem terhelhető kamattal, csak járadékkal. Az így életre hívott járadékbirtokoknál – mai terminológiával élve – tulajdonképpen egyfajta „lízingelésről” volt szó, ahol a családok teherviselő képességéhez igazodva alakítottak ki „életerős” gazdaságokat fiatalabb paraszti sarjak, „Landarbeiter”-ek számára.¹⁰

2. ábra: Az agrárnépesség és a városokban élők aránya a kelet-elbai tartományokban

Figure 2. The proportion of population in agriculture and that of living in towns in the Eastelbian provinces

Forrás: Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach der Ergebnisse der Volkszählung 1933.

Utóbbiaknál – akik egyébként az agrárnépesség zömét tették ki – elvárás volt a „szociális létra” megmászása, azaz, hogy a munkából előbb bérlő legyen, és csak úgy váljon belőle tulajdonossá. E Német Történelmi Iskola által propagált módszerben sokan alkalmas eszközt láttak arra, hogy mind

a „laissez faire”, mind a forradalmi szocializmus vitorláiból kifogják a szelet. Kenéz Béla – statisztikus, kolozsvári egyetemi tanár, az agrárpolitikai iskola magyar követője – szerint a rendszer kedvez a tőkével nem rendelkező, de szorgalmas munkások felemelkedésének. Míg más közgazdászok hozzátették, hogy csak akkor lehetséges a dolog, ha közben nő a termelés hatékonysága.

Ugyanakkor az is több, mint jellemző volt, hogy a jobbágyfelszabadítás szimbolikus figurája Ernst Moritz Arndt költő a modern német nacionalizmusnak is az egyik atyja volt. Erre alapra rakott rá további rétegeket az iparosodás és a nagyvárosba való elvándorlás. Ebből a perspektívából nézve a németek – nagyjából a protestánsok angol–katolikus írek viszonyát leképezve – a saját önképükhöz konnotálták a „modern”, a „haladó” kifejezéseket, míg a lengyelekre obskúrus népként tekintettek. Am felidézve a 17. századi lengyel történelmet a tragédia gyökere az volt, hogy egy olyan korban ignorálták a monarchia eszméjét, amikor ahhoz egész Nyugat-Európában komoly államelméletek (pl. Hobbes, Bousset, Grotius, Locke) tapadtak. Sőt, később a dolog a kontinens keleti részében olyan irányba ment el, miszerint az uralkodónak aktív szerepet kell vállalni a politikában. Ebben az összefüggésben az olyan jelszavak, mint „A király az állam első szolgája” (Nagy Frigyes) csak a lengyelek számára hátrányos moralizáláshoz adtak alapot.

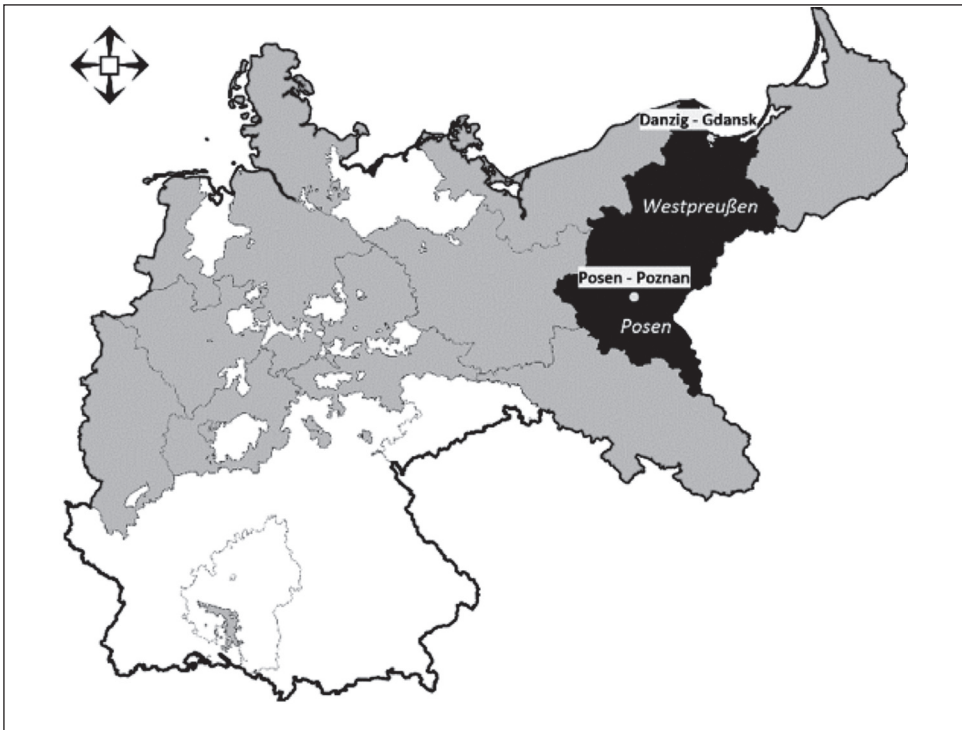
Utóbbiak részéről viszont épp a nemesi szabadság volt az ára a Litvániával 1569-ben Lublinban kötött reálunióknak, ami által az akkori Európa legnagyobb állama jött létre. Később az is visszaütött, hogy Lengyelország felosztását követően a poroszokhoz került területeken az új alattvalók beintegrálására – ellentétben a Monarchiával – az iskolaügy nem volt járható út, hiszen itt nem bevándorolt, gyökértelen tömegekről volt szó. Hans Delbrück történész, a porosz rendszer 19. századi apológétája szerint ez az adott körülmények között azt vonta volna maga után, hogy kétnyelvű lengyel középosztály jön létre, miközben a lengyel környezetben élő német gyerekek nem tanulják meg jól az anyanyelvüket.¹¹

3. A poseni kérdés, telepítések az első világháború előtt

Tehát mindenhol ugyanoda lyukadunk ki, hogy csak egy út létezik, ez pedig a telepítés! Áttekintve az I. világháború előtt korszakot mindenekelőtt a Posen-nel, mint az új német konzervatív parasztpolitika fő kísérleti laboratóriumával kell itt foglalkozni. Ha azonban pontosak akarunk lenni, a telepítési akció Nyugat-Poroszországra is kiterjedt, ami egy külön köz-

igazgatási egység volt. Német szemmel Posen egy fontos mezőgazdasági terület volt, mint számunkra a Bácska. Nyugat-Poroszország pedig a kelet-porosz enklávét felé biztosította az összeköttetést. A másik oldalon Poznań „Nagy-Lengyelországot”, a lengyel állam és egyház bölcsőjét jelentette, Pomerellen, azaz Nyugat-Poroszország pedig a tengerhez való kijárat szempontjából volt fontos. A német–lengyel viszonyban az első éles törést az 1830-as oroszok elleni lengyel felkelés váltotta ki. Addig a Poseni Nagyhercegség különleges státuszt élvezett a porosz államon belül, Radziwill herceg, a Hohenzollernekkel rokon lengyel mágnás volt a helytartó. Amikor az 1830. évi felkelés nyomán az oroszok felszámolták a kongresszusi Lengyelországot, azaz a cárhoz fűződő perszonáluniót, a poroszok is megszüntették a Poseni Nagyhercegség addigi különleges státuszát és a területet, mint provinciát betagolták a közigazgatásukba.

2. térkép: A poseni telepítés területi kiterjedése
Map 2. The spatial extension of the settling of Posen

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/historical-gis-files>
 alapján saját szerkesztés

Ám, hogy teljes legyen a kép, mindez egy olyan korszakban történt, amikor a gabonaárak tartósan estek a világpiacon. Ekkor Posen új tartományi elnöke, Eduárd von Flottwell – egy Kelet-Poroszországból származó jogász – azt javasolta a porosz királynak, hogy hozzanak létre állami alapot az eladósodott lengyel nemesi nagybirtok felvásárlására és azon telepítsenek német parasztokat. A poroszellenesség fő bázisát ugyanis éppen ez az osztály, illetve a katolikus klérus jelentette, amit mindenképpen semlegesíteni akartak. Delbrück szerint a slachtából, azaz a köznemességből kikerült alsópapság szította leginkább a németek ellen a gyűlöletet. (Éppen Poznań volt a 16. századi elleni lengyel ellenreformáció kiindulópontja, amelynek során a katolikus egyház visszafoglalta állásait.) Ez azonban nem volt az akadály annak, hogy a térségben a német és lengyel földbirtokosok között szoros családi-társadalmi kapcsolatok szövődjenek. Ez derül ki legalábbis Alexander von Harnier, egy Netze-vidéki – eredetileg Posenhez, utóbb Pomerániához került körzet – német nagybirtokos családjának leszármazottjának 1971-es emlékiratából.¹² Harnier szerint minden nagy német családnak meg volt a maga lengyel oldalága és a Nemesi Köztársaságban sok német jutott vezető pozícióba.

A Flottwell-féle terv megvalósításáig azért még mintegy ötven évet kellett várni, amikor 1886-ban létrejött a Királyi Porosz Telepítési Bizottság („Königliche Preußische Ansiedlungskommission für Posen und West-Preußen”), ami, mint azt a név is mutatja, egy állami akciót takart. A telepítés főbb szervei a következők voltak: általános bizottságok („Generalkommissionen”), a betelepítési bizottság („Ansiedlungskommission”), a Belső Kolonizáció Támogatására Létrejött Társaság („Gesellschaft für Förderung der inneren Kolonisationen” – GFK). A betelepítési bizottság Posenre és Nyugat-Poroszországra vonatkozóan látta el a koordinációt. Az általános bizottságok a szakfelelőseikkel, helyi megbízottaikkal a szociálpolitikát valósították meg. A GFK-ra a propaganda, az összekötő szerep hárult.¹³ A technikai megoldást a telepítéseknél a már említett járadékirtokok jelentették. Ezek alapításának lehetőségét 1890-ben az egész birodalomra kiterjesztették, sőt Werner Sombart javaslatára ekkor az állam is beszállt a finanszírozásba. Kenéz Béla szerint ebben az ösztönző szerepet ezeknek az éveknél az orosz–francia közeledés jelentette.¹⁴

A századfordulót követően pedig a lengyelkérdésben kevésbé érintett tartományokban is telepítési magántársaságok („Siedlungsgesellschaften”) jöttek létre.¹⁵ A telepítés gyakorlati lebonyolítását Posen-ben és más tartományokban is e társaságok végezték, helyi mértékadó egyéniségek hozták azokat létre, bevonva a nagybirtokosokat. Magában Posenben azonban a

telepítés végül nem érte el célját, hiszen a lengyelek a porosz módszereket lemásolva megszervezték magukat és több német nagybirtok került felparcellázásra, mint lengyel. A lengyelek már 1887-ben létrehozták a „Bank Ziemiński”-t (a Lengyel Földbankot), amely szintén földek felvásárlására törekedett és szövetkezetekbe tömörítették a parasztokat. A németek válaszként kénytelenek voltak mind erőszakosabb módszerekhez folyamodni. A poseni helyzetről a szélesebb magyar közönség főként gróf Széchenyi Imre 1893. évi helyszíni beszámolójából értesülhetett.¹⁶

Szóljunk arról az emberről is, aki ennek az egésznek a pápája volt. Max Seringről van szó, aki egyetemi professzorként, a GFK alapítójaként is a német parasztpolitika mellett tört lándzsát. Sering pályája a gabonaváltság idején indult, amiben ő lehetőséget látott a lengyeleket foglalkoztató kelet-elbai nagybirtok „organikus” úton való lebontására. Erre az időre ugyanis a lengyelkérdést az oroszokhoz, osztrákokhoz tartozó területekről való olcsó munkaerő beáramlása jelentette. A probléma méregfogát Sering is azzal vélte kihúzni, ha visszaszorítják a nagybirtokot. Az „organikus” út nála mindenképpen telepítést jelentett, ahol az így létrehozott „életerős” parasztgazdaságokat törzsörökléssel, szövetkezeti háttérrel, intenzifikációval erősítenék meg. (A törzsöröklésnek, a német parasztbirtok osztatlan módon való átadásának a nemzetiségi harc régióiban azért olyan funkciója is volt, hogy megakadályozza a „idegenek”, azaz adott esetben lengyelek földhöz jutását.) Keleten a német nagybirtoknak Friedrich von Schwerin még egyfajta előőrs szerepét szánta, vele szemben Seringnek már fenntartásai voltak iránta és ez az attitűd az idők során csak fokozódott.

A német hatalom 1917-es zenitjén Friedrich Naumann „Német Közép-Európa” koncepciójához hasonlóan Sering is megírta a maga opuszát a kelet-európai területeknek a német gazdasági térbe való beillesztéséről. Ebben a lengyeleket illetően arról értekeznek, hogy a korábbi francia, osztrák és orosz ideológiai jellegű – azaz a forradalmi, a katolikus, illetve a pánszláv alapon működő – orientációk után végre eljött az ideje a németekkel való gazdasági együttműködésnek. Ennek meg is voltak az olyan előképei, mint a lódzi textilipar, vagy felső-sziléziai szénbányászat kiépítése. Az együttműködéssel így a lengyel mezőgazdaságnak is piacot lehetne így teremteni, hiszen az orosz gabona-túltermelés leginkább azt nyomja. Ennek következménye a német területeket érintő „Szászba” való járás („Sachsen-gängerei”) is.¹⁷

4. A Weimari Köztársaság időszaka

Az I. világháború legfontosabb következménye Porosz-Németország veresége volt, ami maga után vonta a weimari köztársaság kikiáltását, az önálló lengyel állam létrejöttét, valamint a határok megváltozását. A német agrárpolitikusok szemszögéből az I. világháború legfontosabb következménye a poseni projekt semmissé válása jelentette, amit ők azért sikertörténetként értékelték és ahonnan megkezdődött a telepések visszaáramlása. (A háború után 1,5 millió ember kényszerült vissza a birodalomba, főleg Posen-ből és a Baltikumból.¹⁸) Ezt nem lehetett nem elválasztani a kelet-európai földreformoktól, amiket a Sering-féle műhely a kisebbségi sérelmeket hangoztatásával egyfajta „civilizációk háborújaként” állított be. Ez jól kiderül abból a könyvből, amely a térségben lezajlott agrárátalakulásról nyújt tablót, miközben a művön végighúzódik a „földreformnak”, mint olyannak a „telepítéssel” való következetes szembeállítás.¹⁹

Míg a másik oldalon éppen, hogy Sering volt, az, aki az első világháborús német vereségért az „ipari államot” tette felelőssé, mondván, hogy ez sodorta Németországot az egész világon konfliktusokba. Vissza kell térni tehát az „agrárállamhoz” („zurück zum Agrarstaat”) és ebben az összefüggésben a telepítés még aktuálisabb, mint korábban volt. Tehát fel kell pörgetni a telepítéseket, azokba jobban be kell vonni a „Landarbeiter”-eket. Mindehhez a jogi kereteket a már új szociáldemokrata érában hozott 1919. évi birodalmi telepítési törvény („Reichssiedlungsgesetz”) adta, amit „Lex Sering”-ként is szoktak emlegetni. Nyilvánvaló, hogy a szociáldemokrata és nacionalista érdekek találkoztak a „junkker-osztály” meggyengítésében, a nagybirtok lebontásában. Ezért a folyamat gyorsítása érdekében a telepítéssel kapcsolatos szervek közé egy új intézményt iktattak be, a nagybirtokosok földleadási kényszertársulását („Landlieferungsverband”). A „Landarbeiter”-ek mellett a telepések másik fő bázisát a menekültek adták, mellettük a nyugati tartományokból jöttek csak kisebb hányadot jelentettek. A korábbi orgánumokat tekintve az általános bizottságok átalakultak kulturhivatalokká, a betelepítési bizottság – amelynek a hatásköre Posen-re terjedt ki – egyelőre még megmaradt, ám 1924-ben ez is megszűnt. A GFK bár hivatalosan továbbra is működött, de egyre inkább háttérbe szorult.²⁰

Nyilván az sem véletlen, hogy a húszas években a telepítés a keleti határ menti tartományokban volt legelőrehaladottabb. Ennek ellenére Sering, aki a birodalmi kancelláriát folyamatosan tájékoztatta a lengyel földreform állásáról²¹, úgy találta, hogy 1928-ig az akkori Kelet-Németországban csak a töredéke valósult meg annak, mint Lengyelországban. (A weimari

idők telepítési eredményeképpen – 1919–1932 között – birodalmi szinten összességében 602 110 hektáron 57 457 gazdaság jött létre, melyek mintegy háromnegyede a keleti tartományokra esett.²²⁾

1. tábla A keleti tartományok telepítéseinek lengyel földreformmal való összehasonlítása Sering adatai alapján

Table 1. The comparing of the settlements established in the eastern provinces with the Polish land reform on the basis of the data of Sering

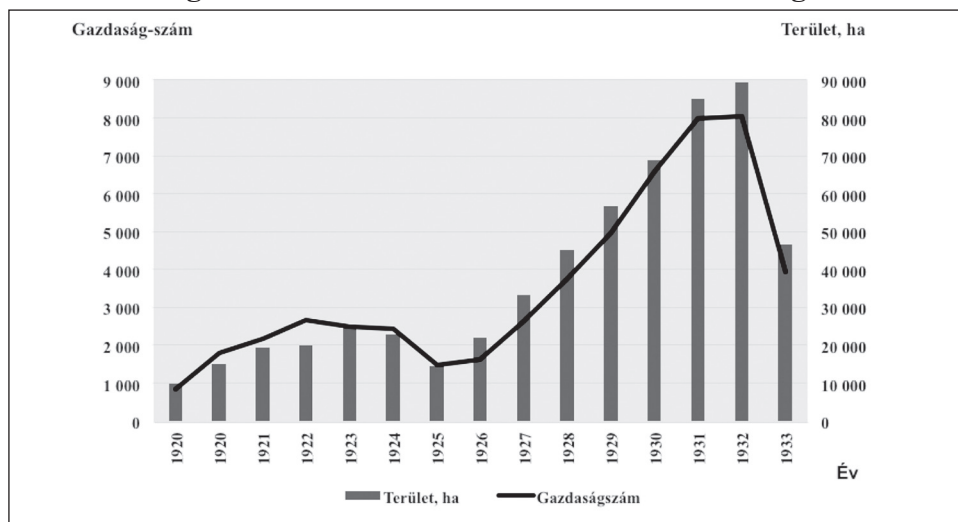
Megnevezés	Kelet-Németország (1919–1928)	Lengyelország (1919–1927)
Gazdaságszám		
új gazdaságok	16 127	109 100
ebből: „életképes” méretűek	8 444	80 600
törpebirtok-kiegészítés	98 079	200 300
Terület, hektár		
új gazdaságok	190 101	967 900
törpebirtok-kiegészítés	119 441	445 800
együtt	309 542	1 413 700

Forrás: Friedrich Wilhelm Boyens: „Die Geschichte der ländlichen Siedlung”, 1959, S 254.

Az alapvető probléma az volt, hogy sokan a húszas évekre a telepítést már túlhaladottnak tekintették. A tulajdonképpeni agrárpolitikában is paradigmaváltás ment végbe, ahol úgy a tematikai, mint a regionális súlypontok megváltoztak. Ezt jól mutatja egyfelől az olasz fasizmus példája nyomán a mocsár-lecsapolások előtérbe kerülése, másfelől, hogy – a nagy lengyel lakta tömbök kikerülésével – inkább a kisparaszti délnémet területek helyzetét látták problémásnak. Amivel ilyen körülmények között a keleti telepítés mellett mégis érvelni lehetett, az újjáalakult lengyel állammal való riogatás volt. Egyrészt Keleten a határváltozások valóban komoly gazdasági problémákkal jártak. Hiszen elveszett az Odera, mint egy fontos vízi út és Danzig, a kelet-elbai agrárjellegű térség gazdasági-pénzügyi központja is önálló városállam lett. Miközben az olcsó lengyel gabona beáramlása a kelet-elbai nagybirtoknak, a vándormunkások pedig az itteni „Landarbeiter”-eknek jelentettek konkurenciát.

Másrészt azonban itt tetten érhető volt egy tudatos hisztériakeltés is, ahol az ottani magasabb termékenységet állították szembe az elvándorlás által kiürült keleti tartományokkal, amelyekre rá akarták volna rátenni a kezüket a lengyelek. Ennek jele volt szerintük, hogy az új nyugati határaitra tömörítik az embereiket. Sering spenglerianus tanítványa, Friedrich Wilhelm Boyens szerint a Pilsudski szöcsövének számító „Głós Prawdy” („Igazság hangja”) című lap megszéllőztette, hogy lengyel oldalon készek támogatni az „Anschluss”-t, ha ennek fejében megkapják a tengerpartot. Ez sokak szerint a szovjetekkel való együttműködés után kiáltott. A két ország közötti geopolitikai egymásrautaltság annyira magától értetődőnek tűnt, hogy szinte fölöslegesnek tűnt mindenféle nemzetközi szerződés.²³

3. ábra: A porosz telepítések főbb adatai
Figure 3. The main data of the Prussian settlings

Forrás: Statistik der Landwirtschaft in Preußen für das Jahr 1933

Sering szerint Keleten egy parasztokból álló fal szükséges és a telepítést „népiségi” harcként („Volkstumskampf im Osten”) kommunikálta. A gazdasági válság lehetőséget is adott a telepítések felgyorsítására, hiszen az inkább a nagybirtokot sújtotta. Ráadásul a szanálásra folyósított „Keleti Segéllyel” („Osthilfe”-vel) való visszaélések – ahol egyoldalúan a nagybirtoknak kedveztek – csak felkorbácsolták az indulatokat. Egyesek készek is lettek volna teljesen felparcellázni a kelet-elbai nagybirtokot. Az eredmény a Brüning-kormány bukása, a „bárók kabinetjének” – Papen kormá-

nyának – megalakulása volt, valamint nem mellesleg az, hogy a parasztok átmentek a náci szavazótáborba. A nagybirtok direkt felparcellázása Seringéknek is túl sok lett volna, hiszen ezzel Németország a korábban sokat kárhoztatott kelet-európai földreformok útjára lépett volna. Mivel azonban az elégedetlenség vitorláiból ki kellett fogni a szelet, jobban felpörgették a telepítést, ami igazában a náci hatalomátvételt megelőző években volt a csúcson. Ez a politika kívülről is ösztönzést kapott, amennyiben ehhez az 1927-ben kezdődő Szovjetunióbeli kollektivizálások szolgáltatták ideológiai hivatkozást. Mint azt említettem a weimari köztársaság idején – különösen gazdasági, katonai körök részéről – nagy reményeket fűztek a szovjetekhez fűződő kapcsolatokhoz. Sering a húszas végére elhatárolódott ettől a vonaltól, és a szovjet események csak még jobban megerősítették elkötelezettségében. A Friedrich List Társaság ("Friedrich List-Gesellschaft")²⁴ 1933 februári bad oynhauseni konferencián – a korabeli közhangulatra jellemzően – a következőképpen érvelt a telepítés mellett: „Egy nagybirtokos családot könnyebb likvidálni egy, mint hatvan parasztszaládot.”²⁵

5. A Harmadik Birodalom irányvonala

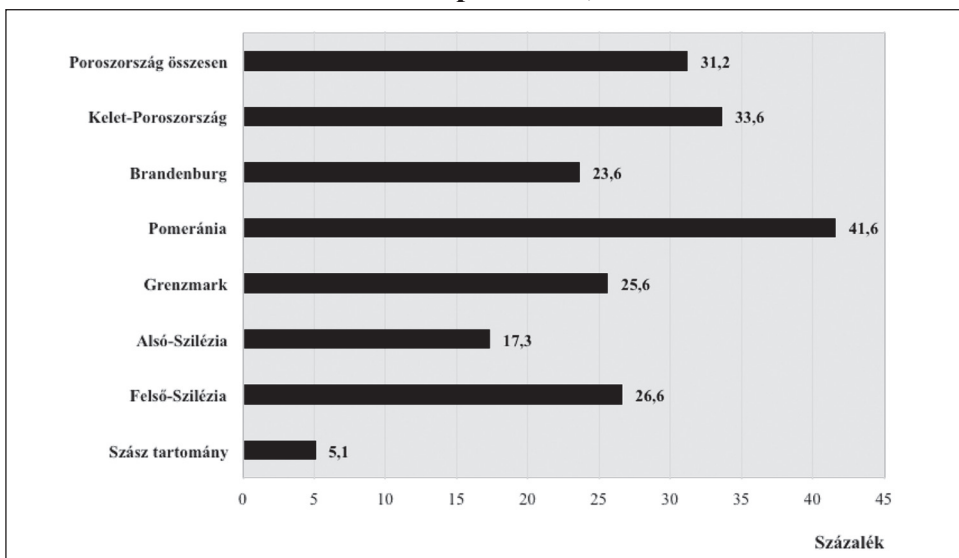
Kerek Mihály, aki Hóman Bálint támogatásával 1935-ben tanulmányutat tett a kelet-elbai tartományokban, az ott látottak alapján még ígéretesnek látta a telepítések jövőjét. A magyar agrárpolitikus azt jósolta, hogy „...Ha az eddigi – vagyis az elmúlt 15 év átlagának megfelelően – ütemben halad a telepítés, akkor 1950 körül, tehát 30 év alatt megvalósítja a birodalom 1919-ben kitűzött célját és Sering professzor álmát: a 100 000 új parasztgazdaságot. A nagybirtok területe akkor 3,5 millió hektárra, a mezőgazdasági művelés alatt álló földek 13%-ra száll alá...”²⁶ Ám valójában már rögtön az 1933-as hatalomátvétel után érezhetők voltak a változás szelei, noha a német agrárpolitikai iskola kezdetben – az agrárutarkia közös platformján – nagy reményeket fűzött a berendezkedő új rendszerhez. Ebben nyilván megtévesztette őket az is, hogy a nácik a szemantikában még túl is licitáltak Seringéket, amennyiben a parasztságról, mint „új nemességről” („Neuadel”) beszéltek. A nácik a telepítéseket illetően is jócskán éltek a szómágiával, amennyiben az akciót átkeresztelték „A német parasztság újraformálására” („Neubildung deutschen Bauerntums”), az abban résztvevőkről pedig, mint „újtelepesekről” („Neusiedler”) beszéltek.

A hangzatos kifejezések ellenére azonban a telepítések – mint azt Jan Smit, a nyolcvanas évek holland kutatója megállapítja – egyre inkább háttérbe szorultak. Az új felfogás szerint ugyanis telepítésre csak addig van

szükség, amíg nem fel a hadsereg. Keleten pedig éppen hogy el kerülni a népesség sűrítését, hiszen az egy védelmi zóna. Smit szerint a náciknál a nemzetpolitika helyébe a faji konnotáció lépett – a faj egy tér terméke, szublimációja –, a szociálpolitikát pedig a Christaller-féle térrendezéssel való alátámasztás váltotta fel. Ebben az összefüggésben az addig a „Landarbeiter”-ek felemelésére tett erőfeszítések is visszaszorultak.²⁷ A Darré-féle örökbirtok-törvény (Reichserbhofgesetz) is elvette a telepítés élén, hiszen még jobban felerősítette a vidéki elvándorlást. Másfelől, míg a porosz telepítéseknél a belső kolonizációról volt szó, addig itt a Habsburg-birodalom Határőrvidékének katonaparaszti („Wehrbauern”) hagyományait elevenítették fel.²⁸ A porosz Boyens szerint a Habsburgoknak annak idején csak Határőrvidékre futotta és azzal, hogy a nácik ide tértek vissza „a bécsi Hofburg szelleme győzött Potsdam felett”.²⁹

4. ábra: A „Landarbeiter”-ek telepeseken belüli aránya a kelet-elbai tartományokban, 1932

Figure 4. The proportion of the land-workers within the settlers in the Eastelbian provinces, 1932

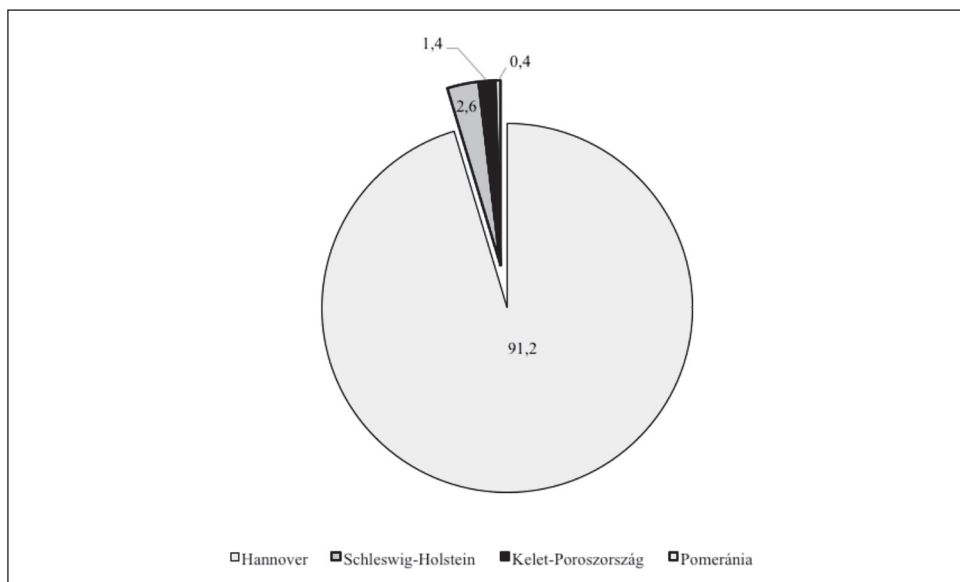
Forrás: Statistik der Landwirtschaft in Preußen für das Jahr 1932.

Ennek ellenére – az idevonatkozó poroszországi adatokat³⁰ alapján – 1933-ban az újszülött telepések mintegy kilenctizede úgy nyilatkozott, hogy önálló gazdaként képzelel el a jövőjét. Mellettük csupán szűk egyti-

zed tervezte gazdálkodását mellékállásban folytatni („Nebenerwerb”) és 1,2% volt azok aránya, akik megelégedettek a „Landarbeiter” státuszával. Ezen adatok természetesen tartományonként meglehetősen szóródtak. Így a mellékfoglalkozású gazdálkodást megcélzók aránya az iparvidékeken (Felső-Szilézia, Vesztfália) az átlagnál magasabb volt. Míg az intenzívebb mezőgazdasági kultúrájú (jórészt cukorrépa-termesztést folytató) Pomerániában és Szász tartományban (Provinz Sachsen) értelemszerűen vonzóbb volt a „Landarbeiter”-nek lenni, mint más régiókban.

5. ábra A mocsárterületeken létrehozott telepésgazdaságok területi megoszlása Poroszországban, 1933

Figure 5. The territorial distribution of the settling-holdings established on the moorlands in Prussia, 1933

Forrás: Statistik der Landwirtschaft in Preußen für das Jahr 1933.

Jan Smit szerint később a telepítés – olasz minták alapján „bonifikációval” egybekötve – egyre inkább elmozdult a mocsár- és terméketlen területek irányába. Ez annyit jelentett, hogy a területi súlypontok a korábbi keleti területekről eltolódtak nyugat felé. 1933-ban erre vonatkozóan a poroszországi adatok alapján a „szabadállamban” („Freistaat”) összesen 137 gazdaság alakult lecsapolt mocsárterületen, melyek területe 4392 hektárt tett ki. Ezen gazdaságok túlnyomó többsége Hannover-re esett, ami mellett

Schleswig-Holstein súlya volt még viszonylag jelentős. Az ilyen típusú telepítésben a „klasszikus” kelet-elbai tartományok közül – egészen kis-mértékben – csupán Kelet-Poroszország és Pomeránia volt érintve. E telepítések nem egységes terv szerint történtek, hanem régióként külön-külön projektek voltak erre. Ezt szolgálta például Schleswig-Holstein-ban a – helyi náci „Gauleiter”-ről elkeresztelt – Lohse-terv. Smit úgy látja, hogy Hannover és Schleswig-Holstein esetében a dán és a holland példák is inspirálólag hatottak.³¹

Összefoglalás

A parasztság piederesztálra emelése Németországban arra az időre megy vissza, amikor Anglia – amely a gabonaválságig egyébként a kelet-elbai gabona fő felvevő piaca volt – példaképből ellenség lesz. Ebben a kontextusban a gyakran feltett kérdés, hogy vajon miért épp Anglia a modellország, amikor ott nincsenek parasztlak és az ország erősen a külkereskedelemlre utalt? Itt persze nem hagyható figyelmen kívül a lutheranizmus, az egyetlen olyan protestáns irányzat hatása sem, amely a városi individualizmussal a paraszti romlatlanságot állítja szembe. (Egyébként ugyanennek a lutherizmusnak egy másik elágazása alapozta meg a skandináv parasztdemokráciák sikerét.) Magát az agrárpolitikai iskolát tekintve, ha Anglia lenne az egyik véglet, akkor ezen víziók alapján Németország jelentené a másikat. Hiszen az iskola tanai csak olyan közegben voltak eredményesek, ahol a külkereskedelmi kapcsolatok elég beszűkültek voltak és mindent a társadalompolitikai megfontolásoknak vetettek alá. Ezek átértékeléséhez egy demokratikus fordulatra lett volna szükség. A másik oldalon az sem teljesen igaz, hogy a náciak siklalták volna ki ezt a reformkonzervatív irányt, mivel a húszas évekre a dán, az amerikai, az angol példák sikere – gondolok itt a szövetkezetekre, a gépesítésre, a hadigazdaság sikeres megszervezésére – már túlhaladottá tették ezt a tanítást.

A lengyeleket illetően az ottani földreform maga Sering megítélése szerint is sikeres volt, amennyiben az egy új nemzeti élet megalapozását szolgálta. Német oldalon is – ha nem is a demokrácia megerősítése miatt, de Porosz-Németország veresége után – az egység újragondolása és keleti területek integrációja szempontjából egy hasonló nagyszabású vállalkozásra lett volna szükség.³² Az utóbbiak átengedésének pedig amiatt is rossz üzenete lett volna, mivel Délkelet-Európa, a gyarmatok elvesztését követően, mint – a német nagyipar számára fontos – gazdasági háttország felértékelődött. Ezzel, azt hiszem, a kör be is zárult!

JEGYZETEK / NOTES

1. Dr. Czettler Jenő (1945): Agrárpolitika I. kötet. Alapvetés. Stephaneum nyomda, 39–55. old.
2. Lütge, Friedrich (1967): Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 159–161. old.
3. Madarász Aladár: Kameralizmus, történeti iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. Közgazdasági Szemle XLIX. Évf., 2002. október (838-857. o.)
4. Az adott korszakban más diszciplínákban is voltak hasonló sajátos német kezdeményezések, amelyek – részint, mert a német tudományosság a náci múlt miatt lejáratódott, részint, mivel azok, mint irány zsákutcának bizonyultak –, 1945 után végleg lekerültek a napirendről. Ilyen volt például a humántudományokban a pozitívizmussal szembenálló szellemtörténet, vagy a földrajztudományokban a geopolitika.
5. Ugyanitt Spengler arról értekezik, hogy a világtörténetben – ami lényegében a nagyvárosok története – a paraszt jelenti az „örök, változatlan embert”. A nagy történelmi távlatok nem teszik lehetővé Spenglernek, hogy észrevegye pont saját kora, a húszas évek jelentették azt a kort, amikor a paraszti életforma a legradikálisabb változáson keresztül ment át. A művön ennek ellenére végighúzódik a város és a vidék következetes szembeállítására: „A demokrácia az politikai forma, amely a parasztoktól a városi emberek világnézetét követeli meg.” (Spengler, Oswald [1994]: A Nyugat-alkonya II. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 135. old.)
6. Stöcker, Georg (2011): Agrarideologie und Sozialreform im Deutschen Kaiserreich, V&R Unipress GmbH., Göttingen, 84 old.
7. Quante, Peter (1933): Die Flucht aus der Landwirtschaft. Umfang und Ursachen der ländlichen Abwanderung, dargestellt auf Grund neueren Tatsachenmaterials, Kurt Woinckel Verlag G. M. B. H., Berlin-Grunewald, 379 old.
8. Schwerin, Friedrich von (1939): Die Bedeutung der Grundbesitzverteilung vom nationalen Standpunkt aus (Neudruck eines 1913 erschienen Aufsatzes), Deutsche Landbuchhandlung, Berlin, 9-11. old. A művet 1939. szeptemberében, közvetlenül Lengyelország lerohanását követően újra kiadták.
9. Hátsó-Pomeránia 1720-ban, Szilézia 1748-ban, Nyugat-Poroszország és Posen 1772-ben, Elő-Pomeránia, Szász tartomány, valamint Rajna-vidék, Vesztfália 1815-ben, Hannover, Schleswig-Holstein, Hessen-Nassau 1866-ban lett Poroszorszáé.
10. A járadékbiroktok-rendszer lényegét talán Fellner Frigyes írja le a legjobban. Ennek három fontos eleme van: a járadékbiroktok, a járadéklevél és a járadék-

- bank („Rentenbank”). Az elsőnél kell egy eladó, aki felajánlja ilyen célra és kell egy intézmény, amely kialakítja a járadékbirtokokat. Továbbá persze kellene jelentkezők is ezekre a parcellákra. A járadéklevelek fedezetét az illető birtok jelenti és megváltásuk a tőzsdén lehetséges. A járadékbank beszedi a járadékbirtok-tulajdonosoktól a járadékot és a járadéklevelek ellenében kifizeti azt a tulajdonosoknak. (Fellner Frigyes [1900]: A járadékbirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon, Franklin, Budapest, 43-72. old.)
11. Delbrück, Hans (1894): Die Polenfrage, Verlag von Hermann Walther, Berlin, 11-20. old. <https://archive.org/details/diepolenfrage00delbgoog> Letöltés: 2015.04.05. 08.57.
 12. Harnier, Alexander von (1971): Beitrag zur Geschichte des deutschen Großgrundbesitzes im Lande der Netze und Warthe, Selbstverlag, 1971, Essen, 233. old.
 13. Smit, Jan G. (1983): Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie und Planung, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 30-44. old.
 14. Kenéz Béla (1917): Nép és Föld, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, IV kerület, Veres Pálné utca 3. Budapest, 1917, 179. old.
 15. Így Pomerániában 1903-ban előbb a „Pommersche Ansiedlungsgesellschaft” jött létre, ami 1911-ben átalakult „Pommersche Landgesellschaft”-tá, Kelet-Poroszországban és Sziléziában pedig az „Ostpreußische Landgesellschaft”, valamint az „Eigene Scholle” nevű társaságok megalakítására került sor 1905-ben, illetve 1910-ben.
 16. A másik releváns kortárs magyar szerző, Kenéz Béla, jóllehet érdekes kísérletnek tartja a poseni telepítést, nem tagadja meg együttérzését, elismerését a lengyelektől. („A lengyeleket a rájuk nehezedő nyomás közelebb hozta egymáshoz, hatalmassá növelte bennük az összetartást.”) Az akkor OMGE-titkár Rubinek Gyula viszont magával a telepítéssel és járadékbirtok-rendszerrel kapcsolatban is – főként azokkal szemben, akik ennek hazai adaptálását követelték – komoly szakmai kifogásokkal él. Így a telepítés drága dolog és Magyarország anyagi lehetőségeit tekintve nem hasonlítható Németországhoz. Továbbá nagyarányú telepítés csak ott lehetséges, ahol olcsó a föld, nálunk pedig éppen hogy drága. A járadékbirtok-rendszer bevezetésének azt veti ellen, hogy nálunk a jelzálog-adósság még nagyobb, mint Ausztriában. Az is gond, hogy mivel a járadékbirtokok előfeltételezik a törzsöröklést, ezért az erre való áttéréssel az egész magyar örökösödési rendszert át kellene alakítani. (Rubinek Gyula [1905]: Telepítés és földbirtokpolitika, Budapest, „Patria” Irod. Váll. és Nyomdai R. T. Könyvkereskedése, Budapest, 16–27. old.)
 17. Sering, Max (1917): Westrussland in seiner Bedeutung für die Entwicklung Mitteleuropas, Verlag und Druck von B. G. Teubner, in Leipzig und Berlin,

- 123–131. old. <https://archive.org/stream/westrusslandins00unkngoog#page/n4/mode/2up> Letöltés: 2015.04.19. 07.54.
18. Boyens, Friedrich Wilhelm (1959): Die Geschichte der ländlichen Siedlung Erster Band, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 88. old.
 19. A mű bevezetőjében Sering a „nyugati-germán” társadalomszerkezetet állítja szembe a „keleti-szlávval”, amelynek most az agrárreformok révén sikerült felülkerekedni. Sering szerint az utóbbi térségben már a társadalom agráralapjaival bajok vannak. Így például ismeretlen az olyan Nyugaton bevett intézmény, mint a törzsöröklés, amely előfeltétele lenne a városok kialakulásának, azzal, hogy felszívja az időről időre beáramló népességet. A szláv nagycsalád hagyományai és a nagyobb népszaporulat ezt nem teszik lehetővé. A lengyel földreformmal foglalkozó fejezetet egyébként Friedrich Hellwege írta, míg a magyarokról szóló részt pedig Kenéz Béla. (Sering, Max [1930]: Die agrarischen Umwälzungen im außerrussischen Osteuropa, Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig, 492. old.)
 20. Smit (1983) 44-58. old.
 21. Dyroff, Stefan (2011): Die Wahrnehmung der osteuropäischen Landreformen in Westeuropa 1918–1939 in Harre, Angela–Müller, Dietmar: Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes, Studien Verlag, Wien–Innsbruck–Bozen, 77-95. old.
 22. Haushofer, Heinz (1958): Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II., Vom ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 271. old.
 23. Boyens, Friedrich Wilhelm (1959) 142. old.
 24. A konzervatív német közgazdászok által 1928-ban létrehozott egyesület, amelynek a célja az volt, hogy a kezdődő gazdasági válságra válaszul ébren tartsa az autark törekvéseket.
 25. Haushofer, Heinz (1958) 272. old.
 26. Kerék Mihály (1935): A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886-1935-ig. A Magyar Út Kiadása, Budapest, 34. old.
 27. Smit (1983) 61-93. old.
 28. Boyens, Friedrich Wilhelm–Lehnic, Oswald (1960): Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung. Zweiter Band, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 258. old.
 29. Igazából a Katonai Határőrvidéket egyes német szerzők még jóval a háború után is pozitívan ítélték meg. E vélemények szerint a Határőrvidéket annak

idején velenceiek, oroszok és törökök irigyelték és utánozták. (A törökök boszniai kapitányságokat is ennek mintájára hozták volna létre.) Délszláv történészek szerint (pl. Jozo Tomasevich) viszont a katonaparasztság intézménye inkább bizánci hagyományokra megy vissza.

30. Statistik der Landwirtschaft in Preussen für das Jahr 1933
31. Smit (1983) 119-193. old.
32. Egyébként leginkább a nácik vallották, hogy Keleten a határok nincsenek „kőbe vésvé”, hiszen azok a korábban a mindenkori erőviszonyoknak megfelelően alakultak. Olyan – a magyar felfogásra jellemző – „fixa idea”, mint „ezeréves határok” nem is jöhetett szóba. Viszont a nácik áttelepítésekben, „tömbösítésben” gondolkodtak, így akarták kitolni az „életteret” messze keletre.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Boyens, Friedrich Wilhelm (1959): Die Geschichte der ländlichen Siedlung Erster Band, Landschriften-Verlag GmbH. Berlin–Bonn.
- Boyens, Friedrich Wilhelm–Lehnich, Oswald (1960): Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung. Zweiter Band, Landschriften-Verlag GmbH. Berlin–Bonn.
- Delbrück, Hans (1894): Die Polenfrage, Verlag von Hermann Walther, Berlin, 11-20. old. <https://archive.org/details/diepolenfrage00delbgoog> Letöltés: 2015.04.05. 08.57.
- Dr. Czettler Jenő (1945): Agrárpolitika I. kötet. Alapvetés. Stephaneum nyomda. Budapest.
- Dyroff, Stefan (2011): Die Wahrnehmung der osteuropäischen Landreformen in Westeuropa 1918–1939 In. Harre, Angela–Müller, Dietmar: Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes, Studien Verlag. Wien–Innsbruck–Bozen. 77-95. old.
- Fellner Frigyes (1900): A járadékirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon, Franklin Budapest.
- Harnier, Alexander von (1971): Beitrag zur Geschichte des deutschen Großgrundbesitzes im Lande der Netze und Warthe, Selbstverlag. Essen.
- Haushofer, Heinz (1958): Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II., Vom ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 271. old.
- Kenéz Béla (1917): Nép és Föld, Grill Károly Könyvkiadóvállalata. Budapest.

- Kerék Mihály (1935): A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886-1935-ig. A Magyar Út Kiadása. Budapest.
- Lütge, Friedrich (1967): Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert, Verlag Eugen Ulmer. Stuttgart.
- Madarász Aladár: Kameralizmus, történeti iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és az osztrák közigazdasági diskurzus történetéből. Közgazdasági Szemle XLIX. Évf., 2002. október 838-857. old.
- Quante, Peter (1933): Die Flucht aus der Landwirtschaft. Umfang und Ursachen der ländlichen Abwanderung, dargestellt auf Grund neueren Tatsachenmaterials, Kurt Wowinckel Verlag G. M. B. H. Berlin-Grünwald.
- Rubinek Gyula (1905): Telepítés és földbirtokpolitika, Budapest, „Patria” Irod. Váll. és Nyomdai R. T. Könyvkereskedése, Budapest, 16–27. old.)
- Schwerin, Friedrich von (1939): Die Bedeutung der Grundbesitzverteilung vom nationalen Standpunkt aus (Neudruck eines 1913 erschienen Aufsatzes), Deutsche Landbuchhandlung. Berlin.
- Sering, Max (1917): Westrussland in seiner Bedeutung für die Entwicklung Mitteleuropas, Verlag und Druck von B. G. Teubner. Leipzig und Berlin. letöltés: 2015.04.19. 07.54.
- Smit, Jan G. (1983): Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie und Planung, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel. Kassel.
- Spengler, Oswald (1994): A Nyugat-alkonya II. kötet, Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Statistik der Landwirtschaft in Preussen für das Jahr 1933. Berlin
- Stöcker, Georg (2011): Agrarideologie und Sozialreform im Deutschen Kaiserreich, V&R Unipress GmbH., Göttingen.